

INLEIDING

Wie ooit eens op weg naar de zonnige Franse Middellandse Zeekust mocht verdwalen en bij toeval het kleine dorpje Aups passeert, zal er geen weet van hebben welk een buitengewoon oord hij zojuist heeft laten liggen. In dit enigszins ingeslapen plaatsje staat namelijk een huis dat - mits het nog niet afgebroken is - zich op een bijzonder geografisch punt bevindt. In het huis kan de verbaasde toeschouwer kennis nemen van de natuurstenen vloer, waarop hij met enige fantasie een kaart van Europa gegraveerd ziet. Precies in het midden van die kaart ligt een punt dat juist iets dieper gegraveerd is dan zijn omgeving. Wie de moeite neemt om precies op die stip te gaan staan zal het zelf kunnen constateren: vanuit dit punt is hij van elke uithoek van Europa even ver verwijderd; hij bevindt zich in Aups, het middelpunt van Europa.

Voor de modern ingestelde bezoeker zal het niet zoveel rekenwerk behoeven om te kunnen constateren dat men dit punt toch enige honderden kilometers noordoostelijker zou verwachten. Vandaag de dag zal hij ook niemand vinden die dit zal tegenspreken, maar enkele eeuwen geleden dacht men daar kennelijk anders over. In de achttiende eeuw namelijk ontdekte de dorpspastoor van Aups na lang, wetenschappelijk rekenwerk dat in zijn dorp zich het middelpunt van Europa bevond en wel precies in de kamer van zijn eigen pastorie. Om dit te bewijzen graveerde hij een kaart van Europa op zijn vloer met het illustere punt als een extra dikke stip in het midden. Dat hij bij deze actie Europa aan één kant wat uitbreidde, daarover viel niemand in zijn tijd: het was maar eens te meer bewezen dat Frankrijk en Aups reden hadden om trots te zijn op zichzelf.

Helaas werd voor het middelpunt van Europa zijn geschiedenis niet meer enerverend dan zij het was vóór de miraculeuze ontdekking. De pastorie en de kaart verdwenen al snel uit de gedachten van de mensen en naast enkele lokale *connaisseurs* zullen er niet veel lieden zijn die van dit oord weten, waardoor Aups ook voor verdwaalde toeristen weinig te bieden heeft.

Aan dit bijzondere verhaal vallen twee dingen op. Allereerst is hiermee bewezen dat *wishful thinking* een achttiende-eeuwse equivalent moet kennen, maar laten we ons in het belang van dit voorwoord beperken tot het tweede punt. Hoe namelijk, kon het zover komen dat de dorpspastoor deze actie kon volbrengen zonder hiermee zichzelf en zijn dorpsgenoten voor eeuwig belachelijk te maken. Tijdgenoten bezaten tenslotte al zoveel kennis, dat ze op de kleine onvolkomenheden van de actie hadden kunnen wijzen. Maar kennelijk interesseerde het niemand dat Aups zich met valse veren tooide. Ook zijn er nooit horden uit het ware middelpunt van Europa

gekomen om aan deze komedie een einde te maken. Nee, de attractie van Aups werd alle tijd gegund om zich aan te passen aan het levensritme van haar omgeving. Zozeer zelfs dat zij bijna in de totale vergetelheid is geraakt.

In het verhaal van Aups en zijn pastorie komt de bijzondere tragiek van het thema Midden-Europa naar voren. Het feit dat iemand ongestraft het centrum van een bepaald toch niet onbelangrijk continent zo maar kan verschuiven heeft maar één ware oorzaak: er bestaat namelijk geen Midden-Europa in die zin dat het wijd en zijd erkend wordt als het ware centrum van het avondland zodat niemand het zich in het hoofd zal halen zich als zodanig te bestempelen. Als we het hebben over Noord-, West- of Zuideuropa, dan weet iedereen meteen over welk gebied we het hebben, zij het als culturele of geografische eenheid. Bij Midden-Europa is dit echter niet het geval. Weliswaar wordt er vanouds veel over gesproken, maar wat het nu precies omvat, dat is niemand echt duidelijk. Twee warme en één Koude Oorlog hebben dat laatste ook zeker niet bevorderd. Midden-Europa, zover het al bestond, werd verzvolgen door twee onwrikbare blokken, zodat iedereen met recht kon beweren dat Midden-Europa niet meer was dan een 'geografisch begrip'.

Gelukkig voor een historisch tijdschrift bestaan er ook nog tijden dat de geschiedenis de mensheid lijkt in te halen en zich geheel onverhoopte, nieuwe wegen aanbieden. Bij het verschijnen van dit nummer lijkt aan de Koude Oorlog en de ijzeren deling van Europa een einde te zijn gekomen. Nu de kaart van Europa weer open ligt voor herindeling blijkt er opeens toch weer zoiets te zijn als een 'Midden-Europa'. Voor dit eens zo vergeten deel, blijken er weer volop kansen te zijn voor een eigen ontwikkeling. Ook in het taalgebruik van alledag heeft het woord Midden-Europa zijn ingang gevonden als bewijs van de vaart waarmee dit fenomeen om zich heen grijpt. Bij het journaal wordt nu dan ook, als men het heeft over de (vroegere) Oostbloklanden, gesproken van "Oost- en Midden-Europa".

Maar al met al is daarmee nog niet duidelijk *welk* Midden-Europa nu in ieders mond ligt. De wetenschappelijke discussie - die al enige jaren aan de gang is, maar recentelijk meer dan ooit - heeft hierop nooit een eensluidend antwoord kunnen geven. In Duitsland zal men het over Midden-Europa hebben wanneer men de Duitse hereniging bedoelt. Anderen daarentegen sluiten Duitsland expliciet uit de discussie uit. Een probleem is ook of alle niet-Russische Oostbloklanden tot Midden-Europa horen, of dat bijvoorbeeld Bulgarije en Joegoslavië niet typische Balkanlanden zijn. Polen en Roemenië hebben daarentegen weer een dermate eigen positie, dat ze eigenlijk nergens toe behoren.

Om alle problemen te ontwijken heeft het onderzoek naar Midden-Europa zich dan ook vooral toegespitst op de geschiedenis, en wel op een rijk dat alle bovengenoemde gebieden min of meer omvatte: de Donaumonarchie. Deze door de Habsburgers geregeerde staat ontstond aan het eind van de Middeleeuwen en wist ondanks een veelvoud van tegenstrijdige krachten zijn bestaan tot aan het illustere jaar 1918 te rekken. Als er al

ooit een Midden-Europa geweest is, dan was het hier wel. Desondanks kleeft er een serieus probleem aan deze bewering. Een korte beschouwing van zijn geschiedenis leert, dat het Habsburgse Rijk voornamelijk ten onder is gegaan aan de diverse nationaliteitenkwesties. Wat de verschillende nationaliteiten vooral verbond, was hun wederzijdse haat, gevoed door de jarenlange onderdrukking van sommige en de overheersing van andere nationaliteiten. De rijke schakering aan culturen betekende de kracht, maar ook de ondergang voor de Habsburgers. Kon er in dit geval nog wel gesproken worden van één Midden-Europese cultuur?

Het duidelijkste antwoord op deze vraag is gegeven door de Tsjech Milan Kundera. In een berucht essay, *The tragedy of Central Europe*, stelt hij dat er wel degelijk sprake is van een gemeenschappelijke cultuur, al kan deze niet tot een vastomlijnd gebied worden beperkt. Veeleer is er sprake van een gemeenschappelijk *lot*, namelijk de voortdurende beperking van de Midden-Europese cultuur onder de heersende politieke situatie. Vooral (de toestand van) de Koude Oorlog - waarin Kundera zijn essay schreef - zou voor Midden-Europa een waar doodslaken zijn. Het in Midden-Europa heersende communisme is volgens Kundera in wezen namelijk een a-culturele beweging, gericht op het vervangen van alle verschillen, die de Midden-Europese cultuur zo kenmerken, door één grote eenheidsworst. Midden-Europa verkeert daarmee in een weinig benijdenswaardige positie aangezien het cultureel tot het Westen behoort, maar politiek sinds de Tweede Wereldoorlog onder Oosteuropese heerschappij valt. Onder deze opgelegde politieke situatie heerst er volgens Kundera onder de bevolking echter nog altijd de hoop dat men ooit nog eens in een gemeenschappelijk Midden-Europa kan leven, vrij van iedere politieke dwang.

Sinds het verschijnen van Kundera's artikel in 1984 is de discussie rond Midden-Europa pas echt losgebarsten. Kundera kreeg vele medestanders, vooral in kringen van geëmigreerde Midden-Europese intellectuelen. Veel van die medestanders wezen op de in Midden-Europese landen bestaande melancholische benadering van het Habsburgse Rijk in boeken, liederen en films. De grote overvloed waarmee de *Sissi*-films, de operettes, de komedies en de walzers de cultuur in worden geslingerd, maakt het eenieder welhaast onmogelijk hier geen kennis van te nemen. Waar deze produkten zich vooral door kenmerken, is hun ongebreidelde positieve uitstraling van een *heile Welt*. Het Habsburgse Rijk, ooit verslonden door zijn critici, komt nu naar voren als een mythe van de 'goede oude tijd'. In de grote steden van de vroegere Donaumonarchie wordt dan ook alles gedaan om deze mythe te cultiveren. Van de Habsburgse pracht tot de eenvoud van een Schwejk worden alle herinneringen aan die tijd in ere gehouden en gepresenteerd als de 'ware' cultuur van Midden-Europa.

De critici van Kundera en de zijnen hebben hen altijd verweten wel een erg vaag Midden-Europa te schilderen en men heeft hier zeker gelijk in: afgezien van mooie wensdromen en melancholische herinneringen is er niet veel dat bewijst dat Midden-Europa ook werkelijk in de harten van

de mensen leeft of dat er überhaupt een basis voor een levensvatbaar rijk aanwezig is. Dit alles maakt de discussie rond Midden-Europa er niet gemakkelijker op. Mogelijk zal alleen de geschiedenis zelf kunnen bewijzen of er ooit een 'waar' Midden-Europa zal komen.

Voor een goede beoordeling van het thema Midden-Europa zijn er echter wel degelijk voldoende mogelijkheden. Midden-Europa mag op zichzelf dan wel een vaag begrip zijn, het is een feit dat de regio een bijzonder interessante geschiedenis heeft en veel produkten van Europese cultuur juist uit deze regio komen. Op de meest diverse gebieden als muziek (Beethoven, Mahler, Dvorák, Smetana, Bartok), literatuur (Kraus, Kafka, Musil, Broch, Kundera, Konrád), filosofie (Popper, Carnap, Lukács, Wittgenstein), schilderkunst (Kokoschka, Klimt, Schiele) en nog veel meer heeft Midden-Europa bijdragen geleverd die tot de hoogtepunten van de menselijke cultuur gerekend kunnen worden. Het moeilijke aan een opsomming van namen is niet dat er niet genoeg te bedenken zouden zijn, maar dat er zoveel weggelaten moeten worden.

Om het 'probleem' enigszins tastbaar te maken gaat men bij de beschrijving van Midden-Europa uit van een *kerngebied*, dat de huidige landen Tsjechoslowakije, Oostenrijk en Hongarije omvat. Alle critici zijn het er wel over eens dat een eventueel Midden-Europa vooral hier gezocht moet worden. Het aantrekkelijke van dit kerngebied is, dat alle bijzonderheden van Midden-Europa in één of andere vorm hier terug te vinden zijn. De grote verscheidenheid die Midden-Europa zo kenmerkt komt ook hier naar voren. Niet alleen vinden we hier de belangrijkste volken van Midden-Europa, 'Duitsers', Hongaren en Tsjechen (en misschien de Slowaken), bovendien zijn ze ieder een vertegenwoordiger van verschillende taal- en cultuurgroepen, namelijk Germanen, Slaven en de Fin-Oeigrische Magyaren. In deze drie landen vinden we ook de drie belangrijkste steden terug: Wenen, Boedapest en Praag. Ieder met een eigen gezicht, maar toch ook met gemeenschappelijke kenmerken - al was het maar omdat in het Habsburgse rijk in alle grote steden deze drie bevolkingsgroepen altijd prominent vertegenwoordigd waren. Bovendien is naast de genoemde bevolkingsgroepen deze regio ook lange tijd het centrum van een vierde cultuurgroep geweest, namelijk de joodse. Bijna nergens anders in Europa hebben joden zo'n grote stempel op de cultuur gedrukt als hier.

Misschien is al met al de beste methode voor behandeling van Midden-Europa het vergeten van de theorie om zo ieder aspect afzonderlijk te kunnen belichten. De nu volgende artikelen hebben daarom ieder betrekking op één aspect van de Midden-Europese cultuur en slechts zelden worden er vergelijkingen getrokken. Dat de nadruk van de studie naar Midden-Europa vooral op de periode rond 1900 ligt, moge blijken uit de onderwerpen. Het idee dat hier 'de trein ontspoord' moet zijn speelt kennelijk toch een grote rol. Wie na het lezen van de artikelen het gevoel heeft dat er gemeenschappelijke kenmerken aanwezig zijn, die mag tot de conclusie komen dat er werkelijk een Midden-Europa is. De discussie zal er voorlopig wel niet door gesloten worden.